

**Knyaz ASLAN**

*Baş müəllim*

## **ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASI PROBLEMI**

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində cəmiyyətimizin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-həyatında baş verən əsaslı hadisələr, köklü dəyişmələr, mühüm yeniləşmələr zamanın fəvqündə dayanmağı bacaran, öz işi və əməli ilə xalqımızın ulu adət-ənənələrini yaşada bilən, dünənimizə hörmətlə yanaşib sabahımızın xoşbəxtliyi naminə qəlbən çalışan hərtərəfli inkişaf etmiş yetkin şəxsiyyətlərin formalaşması zərurətini irəli sürür. Belə ki, uzun dövrdən sonra 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının tam siyasi və iqtisadi müstəqillik qazanması, dünya dövlətləri sırasında özünəməxsus layiqli yer tutmağa can atması, beynəlxalq münasibətlər yönümündə uğurlu əlaqələr qurmağa başlaması insan amilinin düzgün və uğurlu həlli ilə sıx bağlıdır. Bütün bunlar isə şəxsiyyətin əhəngdar inkişafı və formalaşması istiqamətində geniş imkanlar açır.

Sözsüz ki, indiki dövrün mürəkkəb və qarışıq hadisələr burulğanında, milli azadlıq ideyalarının çiçəkləndiyi və real həyat həqiqətinə çevrildiyi bir zamanda təcavüzkar Ermənistanın işğalçılıq fəaliyyətinə qarşı qanlı mübarizə aparan, düşmən tapdağında qalmış ərazilərini azad etməyə çalışan Azərbaycan vətəndaşlarının əsl vətənpərvər şəxsiyyət kimi yetkinləşməsi problemi ön plana çıxır. Ona görə də gənc nəsildə müqəddəs Vətənin azadlığı və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəyə sədaqət, doğma torpağa və xalqa məhəbbət, milli adət-ənənələrə hörmət, vətənpərvərlik, qorxmazlıq, cəsarət, hünər, qəhrəmanlıq, düşməne nifrət hiss və duyğularının aşılmasında bütün elm, təhsil, tərbiyə, mədəniyyət və informasiya müəssisələrinin üzərinə çox ciddi, məsuliyyətli və şərəfli vəzifələr düşür.

1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi – referendum yolu ilə qəbul edilmiş ilk demokratik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (1) təsbit edilmiş bu təxirəsalınmaz və tələyüklü vəzifələrin məqsədyönlü həyata keçirilməsi üçün ölkəmizdə

fəaliyyət göstərən çoxsaylı kitabxanalar da fəal mövqe tutmalı, oxucuların gündən-günə artan tələbatlarını vaxtında və dəqiq ödəməyə çalışmalı, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin dediyi kimi, “xalq, millət üçün, cəmiyyət üçün müqəddəs bir yer, mənəviyyət, bilik, zəka mənbəyi” (2) olduğunu bir daha təsdiqləməlidir. Eyni zamanda kitabxanalarımız “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq “elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi çap əsərlərini və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli ictimai istifadəsini təşkil edən, cəmiyyətin intellektual və mənəvi potensialının inkişafına xidmət göstərən sosial institut” (3, s.3) səviyyəsində mühüm işlər gördüyünü sübuta yetirməli, müstəqil dövlətin sərbəst düşünən vətəndaşının yetişdirilməsinə öz töhfəsini verməlidir. Belə ki, “Kitabxana xidmətinin vəzifəsi kitabxana sərvətlərinin, dünya ədəbiyyatı nümunələrinin etibarlı şəkildə toplanması, qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılmasından, onların əhali arasında geniş təbliğindən, bəşəri dəyərlərə yiyələnmək, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş yetişdirilməsinə fəal yardım etməkdən ibarətdir” (3, s.12).

Qeyd edək ki, insanın şəxsiyyət kimi kamilləşməsində, mənəvi-estetik ideallarının formalaşmasında, bədii zövqünün tərbiyə edilməsində tükənməz söz sənətinin – bədii ədəbiyyatın rolu və əhəmiyyəti misilsizdir. Başqa sözlə, cəmiyyətin mənəvi sağlamlığı, adamların yaşadığı mədəni mühit xeyli dərəcədə ədəbiyyat və incəsənətin vəziyyəti ilə müəyyən olunur.

Deməli, ideya tərbiyəsinin və mənəvi-estetik tərbiyənin əsas vəzifəsi insanlara əmək fəallığı, mənəvi zənginlik, əxlaqi yetkinlik, emosional həssaslıq, fiziki kamillik kimi keyfiyyətləri aşılamaqdan ibarət olduğundan minilliklərin ağır sınaqlarından üzüağ çıxmış zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı dövrün həyatı reallıqlarını əks etdirməklə yanaşı, milli dövlətçilik ənənələrinin təşəkkülündə və inkişafında fəal iştirak edən həqiqi vətənpərvəri də yetişdirmək iqtidarına malikdir. Məhz buna görə də oxucuların gündəlik sorğularını ödəməklə məşğul olan hər bir kitabxanaçı öz fəaliyyətində bədii ədəbiyyatın təbliğinə də xüsusi diqqət yetirməli, yaşından asılı olmayaraq bütün oxucu qruplarının, xüsusilə gənc nəslin təlim-tərbiyəsində bədii ədəbiyyatın mühüm yer tutduğunu, bu əsərlərin onların şüuruna, davranışına, inkişafına, bir sözlə, şəxsiyyət kimi formalaşmasına və yetkinləşməsinə təsirini nəzərdə saxlamalıdır.

Şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşması problemi ən qədim dövrlərdən başlayaraq bütün bəşəriyyəti narahat etmiş, insanın çoxcə-

hətli qabiliyyət və istedadının inkişafı həmişə diqqət mərkəzində dayanmış, cəmiyyətin ən qabaqcıl və xeyirxah adamları daim yetkin şəxsiyyətlərin tərbiyə edilməsini ən vacib məsələ saymışlar. Lakin bütün bunlar uzun əsrlər boyu yalnız cəlbədicə arzu olaraq qalmış, cəmiyyətin inkişaf qanunları əsasında hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin necə olması və onun yetişdirilməsi üçün hansı şəraitin vacibliyi elmi cəhətdən əsaslandırılmadığından və real şəkildə göstərilmədiyindən bu arzu sözün tam mənasında həyata keçirilə bilməmişdir. Əlbəttə, yetkin şəxsiyyətin formalaşdırılması sadə iş deyildir. Bu iş, hər şeydən əvvəl, müvafiq maddi şəraitin yaradılmasını, elmin və texnikanın ən yeni nailiyyətləri əsasında istehsalın durmadan inkişafını, geniş kütlələrin mədəni-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsini, çoxcəhətli və fəal tərbiyə işinin aparılmasını tələb edir. Məhz buna görə də şəxsiyyətin formalaşması problemi müxtəlif elmlərin – fəlsəfənin, sosiologiyanın, pedaqogikanın, bədii ədəbiyyatın, kitabxanaşünaslığın və s. ən əsas predmeti kimi tədqiq olunmaqdadır.

Qədim zamanlardan bəri dünyanın ən görkəmli mütəfəkkirləri ilə yanaşı olaraq Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri də şəxsiyyət haqqında qiymətli fikir və mülahizələr söyləmiş, onun yetkinləşməsinə təsir göstərən amillər, o cümlədən kitab, mütaliə və kitabxananın rolu barədə bütün yaradıcılıqları boyu söz açmışlar. Şair və yazıçılarımızdan bir çoxu ayrı-ayrı kitabxanalarda çalışmış, bir çoxu isə öz əsərlərində kitabxanaçı surətlərinə müraciət etmiş, müxtəlif obrazlar qalareyası yaratmışlar.

Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı problemi ilə müxtəlif dövlət qurumları məşğul olur ki, onların da sırasında kitabxanalar xüsusi yer tutur. Oxuculara bədii ədəbiyyatla xidmət göstərən kütləvi kitabxanaların bu sahədəki fəaliyyəti ayrıca öyrənilməyə və tədqiq olunmağa layiqdir.

Mövzunun aktuallığını daha dərindən dərk etmək üçün bir sıra mühüm anlayışların mənasına varmaq lazım gəlir.

Məlum olduğu kimi, cəmiyyətlə şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibəti sosial idrakın mühüm məsələlərindən biridir.

Fəlsəfə, psixologiya, pedaqogika, sosiologiya, estetika, etika, hüquq, tibb, ədəbiyyatşünaslıq, kitabxanaşünaslıq və s. kimi bir sıra elmlərin tədqiqat obyektinə daxil olan “şəxsiyyət” anlayışı mahiyyətə bir-birinə yaxınlaşan müxtəlif təriflərlə şərh olunur.

Alimlər belə bir müddəanı metodoloji zəmin hesab edirlər ki, “şəxsiyyət” anlayışının məzmununu aşkara çıxarmaq üçün, hər şeydən əvvəl, sosial (ictimai) varlıq olaraq insanın mahiyyətini



müəyyən etmək lazımdır, çünki şəxsiyyətlər yalnız insan cəmiyyətində mövcuddur (4, s.378). Başqa sözlə, şəxsiyyət ictimai (sosial) mahiyyətə malikdir. Bunu belə izah etmək olar ki, cəmiyyətdən və kollektivdən təcrid olunmuş insan şəxsiyyət kimi formalaşa bilməz. O, yalnız bioloji istiqamətdə formalaşar və heyvanlardan çətin fərqlənər. Deməli, insanın sosial keyfiyyətləri (zehni, əxlaqı, dünyagörüşü və s.) yalnız kollektivdə, cəmiyyət daxilində formalaşır və inkişaf edir (5, s.62).

Beləliklə, insan müəyyən dərəcədə biososial varlıqdır; ona görə sosial varlıqdır ki, onun ictimai mahiyyəti vardır; ona görə bioloji varlıqdır ki, bu mahiyyətin daşıyıcısı canlı insan orqanizmidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “insan” anlayışı insan növünə məxsus ümumi əlamətləri ifadə edən növ anlayışdır. Adətən fərd deyərək insan aləmində ayrıca bir nəfər nəzərdə tutulur. Onun xarakterində ümumi cəhətləri ilə bərabər fərdi cəhətləri də vardır.

“Şəxsiyyət” və “fərdiyyət” anlayışları bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Fərdiyyət öz ifadəsini insanın təbii əlamətlərində və psixi xassələrində – hafizə, təxəyyül, temperament, xarakter xüsusiyyətlərində və insan simasının, insanın həyat və fəaliyyətinin bütün rəngarəngliyində tapır. Şüurun bütün məzmunu da – baxışlar, mühakimələr, rəylər – fərdi rəng alır. Bunlar hətta müxtəlif adamlarda ümumi olduqda, həmişə özündə nə isə bir “özünəməxsusluq” daşıyır. Hər bir ayrıca adamın tələbatı və ehtiyacları fərdiləşmişdir və o özünün gördüyü hər bir işdə fərdi izini həkk etdirir. Şəxsiyyət yalnız öz ümumi xassələri və cəhətləri mənasında deyil, həmçinin öz sosial, mədəni, fiziki keyfiyyətləri cəhətindən nəzərdən keçirilən bir insandır. Bu keyfiyyətlər həm müsbət, həm də mənfi ola bilər, çox zaman isə, müxtəlif nisbətlərdə olsa da, onlarda həm ləyaqət, həm də nöqsanlar birləşmiş olur (4, s.379-380).

Ayındır ki, insan dünyaya fərd kimi gələrək şəxsiyyətə çevrilir və bu proses tarixi xarakter daşıyır. Şəxsiyyətin sosial təcrübəni mənimsəməsi prosesi onun daxili aləmi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Şəxsiyyət insanın ictimai-sosial, konkret-tarixi həyat şəraitində, təlim-tərbiyəsində formalaşır.

Beləliklə, fərdiyyət insan şəxsiyyətinin yalnız bir cəhətidir. Tərbiyə prosesində onun nəzərə alınmasının – adamlara, eləcə də uşaqlara fərdi yanaşmanın böyük təcrübə əhəmiyyəti vardır.

Məhz buna görə də kitabxanaçı üçün mühüm olan bir vəzifəni – oxuculara fərdi yanaşmanın həyata keçirilməsi vəzifəsini ayrıca

qeyd etmək lazım gəlir. Belə ki, bu vəzifə oxucunun fərqli psixoloji xüsusiyyətlərini (yaddaş, diqqət, temperament növü, bu və ya digər qabiliyyətlərinin inkişafı və s.) qeydə almağı, başqa sözlə, bir oxucunun digər yaşd oxucusundan nə ilə fərqləndiyini və bununla bağlı olaraq ona kitabxana xidmətini necə göstərməyi aydınlaşdırmağı nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, başa düşmək lazımdır ki, fərdi yanaşma oxucuya şəxsi yanaşmanın yalnız bir cəhətidir.

Şəxsiyyət necə inkişaf edir? Onun formalaşmasına hansı amillər daha çox təsir göstərir? Bu suallara cavab vermək üçün şəxsiyyət psixologiyası ilə yanaşı pedaqoji psixologiya elminə müraciət etmək lazımdır.

Pedaqoji psixologiyanın üç bölməsindən (təlim psixologiyası, tərbiyə psixologiyası və müəllimin psixologiyası) biri olan tərbiyə psixologiyası pedaqoji prosesin məqsədyönlü təşkili şəraitində insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasının psixoloji qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Bəs şəxsiyyət necə formalaşır? Onun əsas mexanizmi nədən ibarətdir? Sübut olunmuşdur ki, insan təbiəti dəyişə-dəyişə özü də dəyişir. İnsan xarici aləmə aktiv surətdə təsir göstərir, məqsədyönlü fəaliyyət sahəsində onu və özünü şüurlu surətdə dəyişir. Bu, o deməkdir ki, şəxsiyyətin formalaşmasının əsasını məhz şüurlu aktiv fəaliyyət təşkil edir (6, s.109).

Pedaqoji ədəbiyyatda göstərilir ki, “şəxsiyyət” anlayışı “insan” anlayışından fərqli olaraq, insanın sosial xarakterini ifadə edir, başqa sözlə, insanın keyfiyyətləri onun ünsiyyətinin və başqa adamlarla, bütövlükdə cəmiyyətlə münasibətlərinin qurulmasının təsiri altında formalaşır.

Məlum olduğu kimi tərbiyə və inkişaf problemi pedaqogikanın mühüm metodoloji problemlərindən biridir.

“Tərbiyə” sözü pedaqogikada bir neçə mənada işlənir. Belə ki, əgər tərbiyə haqqında geniş sosial cəhətdən – ictimai hadisə kimi danışılarsa, onda o, cəmiyyətin bütün tərbiyəvi qüvvələrini: ailəni, məktəbəqədər və təlim-tərbiyə müəssisələrini, ictimai təşkilatları (uşaq və gənclər, ictimai, siyasi və peşəyönümü təşkilatları), kitabxanaları, əmək kollektivlərini, kütləvi informasiya yayımı vasitələrini (mətbuat, radio, televiziya, kino və s.) əhatə edir. Müstəqil dövlət quruculuğu şəraitində cəmiyyətin bu tərbiyə vasitələrinin hamısı ümumi məqsəd və vəzifələrə uyğun olan, dövlətin və xalqın maraqlarını əks etdirən eyni bir istiqamətdə fəaliyyət göstərməlidir. “Pedaqogikanın predmeti xüsusi təşkil olunmuş məqsədyönlü tərbiyədir” deyiləndə isə “tərbiyə” sözü geniş pedaqoji mənada işlənir,

həm təlimi, həm də tərbiyəni, yəni bütün təlim-tərbiyə prosesini əhatə edir (7, s.37).

Həm nəzəri ədəbiyyatda, həm də təcrübədə "tərbiyə" sözü konkret sahələri bildirmək üçün işlədilir: əmək tərbiyəsi, mənəvi tərbiyə, fiziki tərbiyə və s.

Bundan başqa, insandan və şəxsiyyətdən danışarkən digər terminlər də işlənir ki, onlardan bəzilərinin tərifləri ilə tanış olmaq zərurəti yaranır.

Təlim - müəllimlə şagirdlərin ehtiyatlı təsiri malik məqsədyönlü prosesidir ki, onun gedişi zamanı insanın təhsili, tərbiyəsi və inkişafı həyata keçirilir.

Təhsil - təkcə təlimin deyil, həm də özünütəhsilin və kütləvi informasiya yayımı vasitələrinin təsirinin (kino, radio, televiziya və s.) prosesi və nəticəsidir ki, bunun da sayəsində insan elmi biliklər sisteminə yiyələnir, onun idraki qabiliyyəti formalaşır, dünyagörüşü kamilləşir.

İnsanın inkişafı - insan şəxsiyyətinin xarici və daxili, idarəolunan və idarəolunmayan amillərin təsiri altında təşəkkülünün və formalaşmasının daha geniş prosesidir ki, onların da içərisində məqsədyönlü təlim və tərbiyə aparıcı rol oynayır.

Formalaşma - insanın bütün həyat fəaliyyəti prosesində və xüsusi tərbiyə vasitələrinin təsiri ilə onun inkişafının mühüm formasıdır (7, s.18).

Eyni zamanda mövcud ədəbiyyatda "yeniyetmə", "böyümək-də olan", "yetişən" sözləri ilə yanaşı "nəsil" sözü də işlənir, həmçinin nəsillərin əlaqəsi, təcrübənin yeni nəsllə verilməsi və s. haqqında söhbət açılır. "Nəsil" anlayışına təxminən eyni zamanda döyülmüş insanlar aid edilir. Sosioloqlar bu fikirdədirlər ki, nəsil valideynlərin doğum günündən uşaqların doğum vaxtınadək olan zaman kəsiyini əhatə edir ki, bu da statistik olaraq təxminən otuz ilə bərabərdir.

Aydındır ki, tərbiyənin obyektini böyüməkdə və inkişafda olan insandır. Bütün həyatı boyu onda inkişaf prosesi baş verir. İnsan müxtəlif növ fiziki və psixi, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır. Fiziki dəyişikliklərə boy artımı, sümük və əzələ sisteminin, daxili orqanların, əsəb sisteminin inkişafı daxildir. Psixi dəyişikliklərə isə hər şeydən əvvəl əqli inkişaf, şəxsiyyətin psixi cəhətlərinin formalaşması və cəmiyyətdə həyat üçün lazım olan sosial keyfiyyətlərin qazanılması aiddir.

İnsanın inkişafı çox müəkkəb prosesidir. O, bütün canlı və inkişafda olan orqanizm kimi özünəməxsus xarici və daxili

qüvvələrin təsiri altında baş verir. Xarici təsirlərə hər şeydən əvvəl cəmiyyətin maddi həyat şəraiti - insanı əhatə edən təbii və sosial mühit və uşaqda cəmiyyətin həyatında iştirakı üçün lazım olan keyfiyyətlərin formalaşdırılması üzrə pedaqoqların xüsusi məqsədyönlü fəaliyyəti, yəni tərbiyə daxildir.

"Mühit" - çox müəkkəb anlayışdır, belə ki, mühit özündə uşaq anadan olandan ölənə kimi əhatə edən hər şeyi əhatə edir: buraya ailə də, yaxın ətraf da, sosial mühit də daxildir. Yəni mühit ehtiyatlı bir cəmiyyəti xarakterizə edir ki, burada həmin insan doğulur, onun inkişafı və tərbiyəsi üçün şərait yaranır.

"Şəxsiyyətin formalaşması" anlayışı iki mənada işlənir. Birinci, şəxsiyyətin formalaşması onun inkişafı kimi, onun inkişaf prosesi və nəticəsi kimi. Bu mənada götürəndə şəxsiyyətin formalaşması psixoloji tədqiqatın predmeti olur, onun vəzifəsinə isə məqsədyönlü tərbiyəvi təsirlər şəraitində inkişafda olan şəxsiyyətə "nə təsir edir?" və "nə təsir edə bilər?" suallarının aydınlaşdırılması daxildir. Bu, şəxsiyyətin formalaşmasına xüsusi psixoloji yanaşmadır.

İkincisi, şəxsiyyətin formalaşması onun məqsədyönlü tərbiyəsi kimi. Bu, şəxsiyyətin formalaşmasının vəzifə və üsullarına xüsusi pedaqoji yanaşmadır. Pedaqoji yanaşma şəxsiyyətdə "nəyin?" və "necə?" "formalaşdırılması lazımdır?" suallarının aydınlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Tərbiyəyə ictimai hadisə kimi baxılarkən qeyd edilir ki, tərbiyə həmişə məqsədyönlü prosesdir. İnsanın inkişafına və onun şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən müxtəlif amillərin təhlili təsdiqləyir ki, müasir cəmiyyət quruculuğu şəraitində tərbiyə bu prosesdə aparıcı rol oynayır. Burada belə bir sual mühümdür ki, tərbiyə nəticə etibarilə haraya gətirib çıxarmalıdır, yəni tərbiyənin məqsədi nədən ibarətdir? Onu kim və necə müəyyənləşdirir? Tərbiyəvi fəaliyyətin təsiri tərbiyəçinin öz işinin məqsədini nə dərəcədə dəqiq bilməsindən, bu məqsədin vacibliyini və əhəmiyyətini nə dərəcədə dərinlən və tam şəkildə dərk etməsindən, onun məntiqiliyinə, səmərəliliyinə və həqiqiliyinə nə dərəcədə inanmasından, ondan tərbiyə alanların (tərbiyələndirilənlərin) onu nə dərəcədə cəlb etməsindən daha çox asılıdır (7, s.52).

Şəxsiyyətin formalaşmasında aparıcı rol ona məqsədyönlü təsir göstərilməsinə, yəni tərbiyəyə məxsusdur. Tərbiyə cəmiyyətin vəzifələrindən irəli gələn məqsədlərə uyğun olaraq şəxsiyyətin inkişafını istiqamətləndirir və təşkil edir. Bu zaman tərbiyə uşağın yalnız həyat və fəaliyyətini müəyyənləşdirilmiş qaydada təşkil



etmir, nizama salmır, həm də mövcud pedaqoji prinsiplərə uyğun olaraq konkret şəxsiyyətin imkanlarını daha yaxşı şəkildə aşkara çıxaran xüsusi sosial mühit və ya inkişaf şəraiti yaradır, insanı formalaşdırmaqla və istiqamətləndirməklə onun fəallıq göstərməsi üçün imkan yaradır. Burada şəxsiyyətin psixologiyası öz yerini şəxsiyyətin tərbiyəsi pedaqogikasına, düzgün tərbiyə metodikasına verir ki, onun da vəzifələrinə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı mühtinin və yollarının aşkara çıxarılması, mənəvi idrakin formalaşdırılması, şüurlu intizamın tərbiyə edilməsi, vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik hisslərinin tərbiyəsi daxildir. Bu yüksək vəzifələrin həyata keçirilməsi məhz insan şəxsiyyətinin yaradılmasını təmin edir (8, s. 229).

Müasir dövrdə ictimai inkişaf qanunlarına və cəmiyyətin maddi bazisinin obyektiv inkişaf qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq tərbiyənin əsas məqsədi kimi hərtərəfli və ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətin tərbiyəsi irəli sürülür.

Bəs şəxsiyyətin hərtərəfli və ahəngdar inkişafı nə deməkdir? Şəxsiyyətin cəmiyyətlə əlaqələrinin xarakteri, yəni konkret fəaliyyəti onun həqiqi mahiyyətini üzə çıxarmağa imkan verir. Ona görə də şəxsiyyətin hərtərəfli, ahəngdar inkişafını mövcud ictimai münasibətlərdən kənarda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Ahəngdarlıq, bir tərəfdən, insanın formalaşdırılması probleminə kompleks yanaşmağı, digər tərəfdən isə əmək, sosial-siyasi və mənəvi-idraki fəallıq tələb edir. Hərtərəfli, ahəngdar inkişaf sosial həyatın əsas sahələrində qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə bağlı olan çoxcəhətli əməli fəaliyyəti nəzərdə tutur.

Dünyanın ən görkəmli alimləri şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını cəmiyyətin əsas məqsədi saymışlar. Onlar "tərbiyə" anlayışına texniki təlimlə və gənclərin təcrübi-əməli fəaliyyətində iştirakla birləşdirilmiş əqli və fiziki tərbiyənin vahidliyini daxil etmişlər. Həmçinin bu zaman insanın mənəvi inkişafında, onun insani varlığının gücü olan hisslərinin formalaşmasında ədəbiyyat və incəsənətin rolunu yüksək qiymətləndirmişlər. Həqiqətən də cəmiyyətimizin inamla irəliyə doğru addımlaması, böyük məqsədlərimizin gerçəkləşməsi üçün hər bir yeni nəsil təhsilin və ümumi mədəniyyətin, peşə ixtisasının və vətəndaş fəallığının daha yüksək səviyyəsinə qalxmalıdır.

Şəxsiyyətinin hərtərəfli və ahəngdar inkişafı məqsədinin həyata keçirilməsi əqli, əxlaq, əmək, bədii-estetik və fiziki tərbiyə vəzifələrinin yerinə yetirilməsini tələb edir. "Ahəngdar" sözünün mənası budur ki, ümumi tərbiyənin sadaladığımız tərkib hissələrinin

hamısı məqsədyönlü tərbiyə işində və hər bir insanın ümumi inkişafında öz əksini tapmaqla uyğunlaşdırılmış, uzlaşdırılmış vəhdətdə aparılmalıdır.

Ümumi tərbiyə məqsədinin həyata keçirilməsi – hərtərəfli inkişaf etmiş vətəndaşların, fəal cəmiyyət qurucularının hazırlanması əqli və fiziki inkişafın, yüksək ideyalılığın və əxlaqiliyin ahəngdar şəkildə birləşdirilməsini, mənəvi maraqların və gözəllik tələbatlarının formalaşdırılmasını, Vətənin rifahı naminə çalışmağa hazır olmağı nəzərdə tutur.

İnsan şəxsiyyəti vahiddir. Onu ayrı-ayrı hissələr üzrə formalaşdırmaq olmaz. Məhz buna görə də tərbiyəyə kompleks yanaşma prinsipinin vacibliyi meydana çıxır. Bu zaman özünün kompleks həllini tələb edən başlıca vəzifələr kimi ideya-siyasi, əmək və əxlaq (mənəvi) tərbiyəsi sadalanır ki, müasir dövrdə məhz bu ünsürlər tərbiyə işində mühüm yer tutur və onların qarşılıqlı təsiri zərurəti yaranır.

Tərbiyə işinə kompleks yanaşma prinsipinə həm də dialektik metodun tələblərini əks etdirən metodoloji prinsip kimi baxmaq mümkündür ki, bu zaman hadisələrin bütün əlaqələrinin və başqa hadisələrlə qarşılıqlı asılılığının öyrənilməsi zərurəti göstərilir. Kompleks yanaşma tərbiyənin məqsəd, vəzifə, məzmun, metod və təşkilati formalarının vəhdətinin təmin olunmasına yönəldilir ki, bu da tərbiyə prosesinin ümumi şəkildə planlaşdırılmasında, habelə məktəbin, məktəbdənkənar müəssisələrin, kitabxanaların, ailənin, əmək kollektivlərinin və ictimaiyyətin bütün tərbiyə bölmələrinin gənc nəslin tərbiyəsindəki fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsində əks oluna bilər. Onların gücünün vahid sistemdə birləşdirilməsi, tərbiyəvi təsirlərin vahid cəbhəsi yeni insan şəxsiyyətinin formalaşmasına istiqamətləndirilər.

Şəxsiyyətin formalaşması problemi kompleks xarakter daşıdığından bir çox elmlərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Konkret olaraq şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına bədii ədəbiyyatın və incəsənətin təsiri məsələsinin bir sıra mühüm cəhətləri həm xarici ölkələrdə, həm də Azərbaycanda müəyyən qədər işlənmiş, bununla bağlı pedaqoqların, sosioloqların, psixoloqların, filosofların, mədəniyyətşünasların, ədəbiyyatşünasların orijinal tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Problemin ayrı-ayrı sahələrinin kitabxanaşünaslıq elmi baxımından araşdırılması da diqqətdən kənarda qalmamış, bəzi elmi məqalələrdə və dissertasiyalarda həmin mövzuya bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur.



Azərbaycanda kitabxanaşünaslıq elminin banisi, kitabxana işi tarixinin görkəmli tədqiqatçısı, professor Abuzər Xələfov XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq "Azərbaycan kitabxana işinin tarixindən (Qədim dövrlərdən başlamış XVIII əsrin axırınadək)" adlı monoqrafiyasında, "Azərbaycan kitabxana işinin tarixindən (1870-1920)" mövzusunda namizədlik, "Sovet Azərbaycanında kitabxana işinin tarixindən (1920-1932)" mövzusunda doktorluq dissertasiyalarında respublikamızda ilk dəfə olaraq kütləvi, uşaq, məktəb və s. kitabxanalarda bədii ədəbiyyat fordunun formalaşması, bədii əsərlərin təbliğinin oxucuların mənəvi inkişafına təsiri, görkəmli şair və yazıçıların kitab, kitabxana və mütaliə ilə bağlı fikirləri haqqında dəyərli araşdırmalar aparmış, qiymətli elmi mülahizələr irəli sürmüşdür. Alim eyni zamanda mühüm problemin ayrıca tədqiq olunmasının vacibliyini vurğulamışdır.

Biblioqraf-alim Əşrəf Xələfov "V-VIII sinif şagirdlərinin sinifdən xaric mütaliəsinə rəhbərlik" mövzusunda 1966-cı ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında Azərbaycan məktəb və uşaq kitabxanalarının materiallarına və iş təcrübəsinə əsaslanaraq uşaq oxucuların mütaliə mədəniyyətinin formalaşması probleminə diqqət yetirmiş, bu prosesdə bədii ədəbiyyat nümunələrinin təbliğinin xüsusi yer tutduğunu qeyd etmişdir. O, həmçinin "Bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığın biblioqrafiyası" adlı dərs vəsaitində və bir çox elmi məqalələrində bu mövzunu biblioqrafiya və oxucuların mütaliəsinə rəhbərlik nöqteyi-nəzərindən araşdırmışdır.

Daha sonra kitabxanaşünas-alim Rasim Kazimov "Azərbaycanda bədii ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığın biblioqrafiyası" mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyasında (1972) və başqa əsərlərində problemlə bağlı tədqiqat aparmış, bütövlükdə respublikamızda bu sahədə mövcud olan vəziyyəti araşdırmış və konkret elmi nəticələrə gəlmişdir.

Uşaqların və yeniyetmələrin mütaliə mədəniyyətinin tərbiyəsi məsələsinə dair bir çox elmi-tədqiqat əsərlərinin müəllifi olan kitabxanaşünas-alim Sahib Rzayev "Ömər Faiq Nəmanzadənin ədəbi-publisistik fəaliyyəti" mövzusunda həsr etdiyi namizədlik dissertasiyasında (1973) gənc nəslin mütaliəsi probleminə xüsusi yer ayrılmışdır. Onun bir sıra elmi məqalələrində isə uşaqların estetik tərbiyəsində uşaq və məktəb kitabxanalarının vəzifələri tədqiqata cəlb edilmiş, inandırıcı elmi ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Göründüyü kimi, şəxsiyyətin formalaşmasında bədii ədəbiyyatın rolu mövzusunun hərtərəfli araşdırılması və kitabxanalarda bədii ədəbiyyatın təbliği məsələsi Azərbaycanda kompleks şəkildə

tədqiqata cəlb edilməmiş, bu sahəyə dair xüsusi namizədlik və ya doktorluq dissertasiyası yazılmamış, yalnız ayrı-ayrı elmi əsərlərdə problemin bir sıra cəhətlərinə toxunulmuşdur.

Sovetlər Birliyində, o cümlədən Rusiyada bədii ədəbiyyatın təbliği sahəsində kitabxanaların fəaliyyəti nisbətən geniş öyrənilmişdir. N.Qlaqoleva və S.Kellermanın "Bədii ədəbiyyatın təbliği" kitabçasında, L.Rumyanovanın, Y.Levinanın, L.Virolaynen və Y.Poqoreleyanın elmi məqalələrində oxucuların bədii-estetik tələbatlarının ödənilməsində kitabxanaların rolu, bədii ədəbiyyatın mütaliəsinə rəhbərliyin əhəmiyyəti və s. kimi məsələlər ön plana çəkilir.

60-90-cı illərdə Rusiyanın kütləvi kitabxanalarında bədii və incəsənət ədəbiyyatının təbliği ilə bağlı aparılan iş keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoyur. Geniş sosioloji tədqiqatlar nəticəsində bədii ədəbiyyatın, ədəbi-bədii jurnalların, ədəbiyyatşünaslığa və sənətsünaslığa dair kitabların kütləvi mütaliəsi ilə əlaqədar yeni məlumatlar əldə edilir. Sosiologiya oxucuların daha çox maraq göstərdiyi janrları və mövzuları aydınlaşdırmağa, yaşın, təhsilin və əməyin xarakterinin oxucuya təsirini öyrənməyə kömək göstərir. Bütün bu məlumatlar "Sovet oxucusu", "Kiçik şəhərlərin həyatında kitab və mütaliə", "Sovet kəndinin həyatında kitab və mütaliə", "Məktəblilərin bədii maraqlarının tədqiqi", "Mütaliə sizin həyatınızda" kimi əsərlərdə ümumiləşdirilmişdir. Bundan başqa tanınmış mütəxəssislərdən Y.Zubov, V. Stelmax, M.Samoxina, S.Trubnikov və başqaları mütaliənin psixoloji problemləri, ədəbi-bədii əsərlərin qavrayışı və dərkisi prosesi, bədii ədəbiyyatın oxucuları və onların tipologiyası və s. məsələlər barədə ciddi elmi-tədqiqatlar aparırlar. Lakin təəssüflə qeyd etməyi lazım bilir ki, araşdırdığımız problem Rusiya kitabxanaşünaslığında da öz əhatəli həllini tapa bilməmişdir.

Şəxsiyyətin formalaşmasına bədii ədəbiyyatın təsirinin, eləcə də bədii ədəbiyyatın təbliğinin kitabxanalar vasitəsi ilə həyata keçirilməsi probleminin hərtərəfli tədqiqi və təhlili bu sətirlərin müəllifinin "Şəxsiyyətin formalaşmasında bədii ədəbiyyatın rolu (Azərbaycan kitabxanalarının materialları əsasında)" adlı namizədlik dissertasiyası işində öz əksini tapmışdır. Müəllif uzun illərdən bəri araşdırdığı bu aktual məsələ ilə bağlı bir çox elmi məqalələr yazaraq elmi jurnallarda və məcmuələrdə nəşr etdirmişdir (9-22).

Tədqiqatın məqsədi uşaqların, yeniyetmələrin və gənclərin dünyagörüşünün zənginləşməsinə, bədii qavrayışlarının inkişafına, estetik təhsillərinin formalaşmasına, bədii-estetik zövqlərinin tərbiyəsinə bədii əsərlərin və incəsənət ədəbiyyatının təsiri imkanlarını aşkara çıxarmaqdan, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən kitabxa-

naların rolunu müəyyənləşdirməkdən, Azərbaycanın müstəqilliyi şəraitində milli və bəşəri mədəni sərvətlərin daha səmərəli təbliği və oxuculara daha keyfiyyətli tərbiyəvi təsir göstərilməsi üçün əlverişli üsullar axtarır tapmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

-cəmiyyətdə kitabın, kitabxananın və mütaliənin əhəmiyyətinin aşkara çıxarılması;

-görməli şəxsiyyətlərin formalaşmasına kitabın və mütaliənin təsirinin araşdırılması;

-insanın mənəvi inkişafına bədii ədəbiyyatın təsir mexanizminin araşdırılması;

-şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında kitabxananın rolunun müəyyənləşdirilməsi;

-kitabxanalarda bədii ədəbiyyatın məqsədyönlü təbliğinin gənc nəslin bədii-estetik tərbiyəsinə səmərəli təsirinin əsaslandırılması;

-uşaq, gənclər və kütləvi kitabxanalarda bədii ədəbiyyatın təbliği zamanı geniş tətbiq edilən forma, metod və üsulların modelinin yaradılması;

-bədii ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinin və mahiyyətinin açıqlanması;

-bədii əsərlərin təbliği ilə bağlı kitabxanaların iş təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi;

-oxucular arasında bədii ədəbiyyatın təbliği üsullarının təkmilləşdirilməsi üçün səmərəli əməli tövsiyələrin işlənib hazırlanması.

Tədqiqatın nəticələri müxtəlif növ kitabxanalarda gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan bədii ədəbiyyatın təbliğinin təşkili haqqında mövcud nəzəri müddəaları tamamlayır, yeni tətbiqi tədqiqatlar üçün perspektivlər açır.

Dissertasiya işində öz əksini tapmış elmi yeniliklər bunlardan ibarətdir:

-əvvəllər kitabxanaşünas-alimlərin diqqətini o qədər də cəlb etməyən aktual problemin qoyuluşu və həlli ilə yeni kitabxanaşünaslıq tədqiqatı istiqaməti yaradılır;

-“şəxsiyyət - bədii ədəbiyyat - kitabxana” kommunikasiyasının əsas mahiyyətini təşkil edən nəzəri müddəalar elmi dövriyyəyə daxil edilir;

-bədii ədəbiyyatın və incəsənətə dair əsərlərinin təbliği zamanı kitabxanalarda tətbiq olunan forma, metod və üsulların təhlili verilir;

-bədii ədəbiyyatın və incəsənətə dair əsərlərinin kitabxanalarda səmərəli təbliğinin gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinə müsbət təsiri göstərilir;

-bədii ədəbiyyatın oxucuları və onların tipologiyası problemi müasir tələblər baxımından araşdırılır;

-şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən bədii və incəsənət ədəbiyyatının xüsusiyyətləri aşkara çıxarılır;

-ilk dəfə olaraq bir sıra kitabxanaların bədii-estetik tərbiyə sahəsindəki fəaliyyəti geniş miqyasda tədqiq olunur və ümumiləşdirilir;

-bədii ədəbiyyatın və incəsənətin təbliği istiqamətində kitabxanaların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi imkanları nəzərdən keçirilir və informasiyalaşdırılmış cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq müəyyən təkliflər irəli sürülür, tövsiyələr verilir;

-tədqiqatın nəticələri bu sahədə yeni elmi axtarışlar aparmağa imkan yaradır.

Müəllifin dissertasiya işində gəldiyi əsas müddəalar bunlardan ibarətdir:

-cəmiyyətin informasiyalaşdırılması, müstəqilliyə qovuşmuş Azərbaycan Respublikasında azad və demokratik dünyəvi dövlətin yaradılması, ölkədə ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mənəvi-mədəni proseslərin yeniləşməsi gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşması probleminə müasir tələblər səviyyəsində yanaşma tərzini tələb edir. Bu tələpə uyğun prosesdə digər qurumlarla yanaşı olaraq elm, təhsil, tərbiyə, mədəniyyət və informasiya müəssisəsi kimi mühüm yer tutan, cəmiyyətdə sosial institut kimi qəbul edilən kitabxanalar da mühüm rol oynamalı, kitabın və mütaliənin əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirməlidir;

-bədii ədəbiyyat və incəsənət şəxsiyyətin bədii-estetik tərbiyəsinin mühüm amilidir. Oxucuların bədii qavrayışının inkişafı, bədii-estetik biliklərinin formalaşması, bədii zövqünün tərbiyəsi kitabxanalarda milli və bəşəri mədəni irsin məqsədyönlü təbliği ilə sıx bağlıdır;

-bədii ədəbiyyatın və incəsənətə dair əsərlərinin təbliği ilə əlaqədar kitabxanalarda istifadə edilən müxtəlif forma və üsulların dövrün tələblərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsi, yeni kütləvi iş metodlarının yaradılması günümüzün reallığıdır;

-müasir cəmiyyətdə audiovideotexnika, televiziya, radio, kompüter, internet və s. kimi elektron informasiya vasitələrinin gənc nəslin gündəlik həyatında mühüm yer tutduğunu nəzərə almaqla kitabxanaların bədii ədəbiyyatın və incəsənət əsərlərinin gücün-



dən səmərəli istifadənin optimal yollarını arayıb tapması kitabxanaşünaslığın ən ümdə problemlərindəndir;

-kitabxanalarda bədii ədəbiyyat fondunun formalaşması xüsusiyyətləri günün tələblərinə cavab vermədiyindən sovet rejimi dövründə nəşr edilmiş kommunist ideyalı bir sıra çap əsərləri, həmçinin son illərdə işıq üzü görən bədii-estetik cəhətdən aşağı səviyyədə olan nəşrlər şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsində mənfi rol oynaya bilər;

-gələcək mütəxəssislərin nəzəri və təcrübi hazırlığını artırmaq məqsədi ilə kitabxanaçılıq fakültəsi tələbələrində ayrıca "Kitabxanalarda bədii ədəbiyyatın təbliği metodikası" və "Kitabxanalarda incəsənət ədəbiyyatının təbliği xüsusiyyətləri" adlı ixtisas kurslarının keçilməsi məqsəduygundur.

## ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, Qanun, 1999, 60 s.
2. "Azərbaycan" qəz., Bakı (Azərbaycan dilində), 1995, 6 iyun.
3. "Kitabxana işi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya, 1999, № 1, s. 3-20.
4. Fəlsəfinin əsasları, Bakı, Maarif, 1980, 478 s.
5. Əhmədov B., Rzayev A. Pedaqogikadan mühazirə konseptləri, Bakı, Maarif, 1983, 352 s.
6. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, Maarif, 1989, 540 s.
7. Ильина Т.А. Педагогика: Курс лекций, Москва, Просвещение, 1984, 496 с.
8. Общая психология, Москва, Просвещение, 1986, 464 с.
9. Gənc oxucuların bədii zövqünün formalaşmasında Nizami Gəncəvi irsindən istifadə: Azərbaycan kitabxanalarının iş təcrübəsi əsasında. Azərbaycan Respublikası ali məktəbləri gənc tədqiqatçıların XIV respublika elmi konfransının tezisləri, I hissə, Bakı, 1993, s. 155.
10. Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli əsərlərinin gənc oxucuların mənəvi tərbiyəsinə təsiri, Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş ümumrespublika elmi konfransının materialları, Humanitar elmlər, Bakı, 1995, s. 167-168.
11. Füzuli və kitab. Elturan (Milli məsələlər), 1997, № 1-2, s. 30-34.
12. Kitabxanalarda bədii ədəbiyyatın təbliği. Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya, 1998, № 1, s. 81-95.
13. Şəxsiyyətin formalaşmasında Nizami Gəncəvi irsinin rolu. Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya, 1998, № 2, s. 36-44.
14. Gənc oxucuların mənəvi tərbiyəsinə Şah İsmayıl Xətai irsinin təsiri. Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya, 1999, № 1, s. 69-79.
15. Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri və şəxsiyyətin formalaşması problemi. Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya, 1999, № 2, s. 71-81.
16. Sözün qədri və insanın şərəfi: Abbasqulu ağa Bakıxanov şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsi haqqında. Xəzər Xəbər, 2000, № 93, s. 6-7.

17. Xalq yazıçısı Süleyman Rəhimovun həyat və yaradıcılığında kitab, kitabxana və mütaliə məsələləri. Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya, 2000, № 1, s. 45-63.

18. Gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində "Dədə Qorqud" dastanlarının rolu. Bakı Dövlət Universitetinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, 2000 s. 522.

19. Bədii ədəbiyyat və müasir cəmiyyət. - Xəzər Xəbər. - 2001, № 108, s. 34-35.

20. Bədii ədəbiyyatın təbliği vəziyyəti. - Xəzər Xəbər. - 2001, № 109, s. 34-35.

21. Estetik tərbiyə, kitab və mütaliə. - Xəzər Xəbər. - 2001, № 110, s. 30-31.

22. Bədii ədəbiyyatın təbliğində tövsiyə bibliografik və metodik vəsaitlərin rolu. Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya, 2001, № 2, s. 55-65.

Князь Аслан

## Проблема формирования личности

### Резюме

Проблема воспитания и развития является одной из важнейших задач общества и государства. Объектом воспитания является растущий и развивающийся человек. На протяжении всей жизни происходит процесс его развития.

Понятия «личность» в отличие от понятия «человек» обозначает социальную характеристику человека.

Развитие человека и формирование его личности есть единый, целостный процесс. В этом процессе большая роль отводится собственной активности человека, который может в значительной мере сам способствовать формированию своей личности.